

VARGA J. JÁNOS

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek

Az alsó-szászországi Wolfenbüttel alig tíz kilométerre fekszik Braunschweigtól. A település az Oker mocsaras síkságán, a folyó oldalágai között, egy vízivár szomszédságában alakult ki. Először 1118-ban említi oklevél „Wulferesbutle” néven a Wulfer szolgáló nemzetség birtokaként. 1255-ben a Welf fejedelmi házból származó Oroszlán Henrik bajor és szász herceg utódai szerezték meg, hozzákapcsolva braunschweig-lüneburgi birtokaikhoz. Csodálatos Henrik 1283-ban székhelyévé tette. Azután jó ideig hallgatnak róla a források. 1432-ben bukkant elő újra, amikor a Welfek immár tartósan, 1754-ig, a hercegi udvartartásnak Braunschweigbe költözéséig a vízivárban rendezték be rezidenciájukat. A megerősített székhely funkció három évszázadon át rányomta bélyegét a település egészére: a vár körül fekvő *Siedlung auf dem Damm* már a 16. században katonailag fontos objektumnak számított, a következő évszázadra pedig az új városrészekkel együtt Észak-Németország egyik legjobban kiépített erődítménye lett.

A helység és a tartomány jó híréért Gyula braunschweig-wolfenbütteli herceg (uralk. 1568–1589) tett sokat a 16. században. Egyebek között megalapította a helmstedti¹ *Academia Juliát*, amely hamarosan az északnémet területek vezető egyetemei közé emelkedett, elfogadta és tartományszerte elterjesztette a lutheri reformáció hitelveit, majd a hercegi bibliotékába szállíttatta a felosztott kolostorok könyv- és kéziratárát, gyarapítva a németalföldi tanulmányútról hazavitt nyomtatványok számát.² Ezzel és az 1572-ben kiadott könyvtári rendtartással (*Liberey-Ordnung*) megteremtette a hercegi gyűjtemény alapjait.

A wolfenbütteli könyvtár névadója mégsem ő, hanem ifjabb Agost herceg lett (uralk. 1635–1666), aki korának legműveltebb fejedelmei közé tartozott. Németországi egyetemi tanulmányok után hosszú európai körutazást tett, amelyen nemcsak ismereteit és a családi gyűjteményt gyarapította, hanem elnyerte a kor jeles tudósainak barátságát is. A tudományok iránti érdeklődése hazatérése után sem lanyhult: tagja lett a német nyelvi akadémiának, kapcsolatban állt a nürnbergi költői kör tagjaival³ és rendszeres feldolgozó munkát végzett egyre gyarapodó könyvtárában, ahol trónra lépésekor 60 ezer kötet sorakozott. Ügynekei révén megvásárolt mindenfajta egykorú és régi nyomtatványt: természettudományos, politikai, történeti és irodalmi művet, térképet, újságlapot és rölpapot. Halálakor Európa egyik legnagyobb, mintegy 130 ezer kötetet számláló gyűjteményét hagyta hátra, amelyet a kortársak a „világ nyolcadik csodája”-ként emlegettek.

A tudós fejedelem munkáját utódai folytatták. A trónra sosem került legifjabb herceg, Ferdinánd Albert inkább az újdonságokban lelte örömét, és kevés figyelmet fordított a drá-

1 Helmstedt kisváros, Wolfenbütteltől északra keletre.

2 *Németh S. Katalin*: Hungarikák a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások. III. Szerk. Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit. Bp.–Szeged, 1993. 1574.

3 I. m. 1573.

ga régiségekre. Ellenben pompakedvelő fivére, Antal Ulrik (uralk. 1685–1714) a könyvtár gyarapításában is az abszolutisztikus fejedelem mecénási gazdagságát és reprezentációját juttatta érvényre.⁴ Uralkodása idején, 1691-ben került a gyűjtemény élére Gottfried Wilhelm Leibniz, a sokoldalú tudós, filozófus, aki 1716-ig állt a Welfek szolgálatában; nemcsak könyvtárosként, hanem udvari tanácsosként és a család történetírójaként is. Néhány évtizeddel később nem kisebb személyiség lépett a helyére, mint Gotthold Ephraim Lessing. A jeles író 1770-től viselte a hercegi könyvtár őre címet, amelyet 12 évig tartó elmélyült kutatómunkával emelt tudományos magaslatra. A bibliotéka szomszédságában állt az a lakóház, ahol megszületett a vallási türelmetlenséggel vívott harcának legnagyobb költői megnyilatkozása, s egyúttal legszebb emberi vallomása, a *Bölcs Nathan* (1779).⁵

A hercegi könyvtárnak kezdetben a modernizált középkori vár termei adtak otthont. A harmincéves háború kirobbanásának esztendejében (1618) a gyűjteményt átadták a helmstedti egyetemnek, az új szerzeményeket pedig a távoli Hitzackerben⁶ helyezték el. A könyvtár csak 1644-től került vissza, több részletben, Wolfenbüttelbe; először a vízivárba, majd a Leibniz könyvtárnoksa idején, 1706–1710 között Hermann Korb tervei szerint épült, pompás kupolával fedett létesítménybe. Az Európa első világi könyvtáráruhájaként számon tartott *Rotunda* viszonylag rövid ideig látta el feladatát: állítólagos építészeti fogyatékoságai miatt 1887-ben lebontották. Ugyanakkor elkészült az új, a firenzei paloták stílusában megtervezett és homlokzati feliratával a tudós herceget idéző *Bibliotheca Augusta*. Ehhez már csak a legújabb kor igényével nyúltak 1960 és 1972 között. A lenyűgöző központi csarnok két emelet magasságú polcain egyöntetű bőrkötésben és a 17. század közepén kialakított rendben sorakoznak a könyvek. A wolfenbütteli gyűjtemény napjainkban is terebélyesedik: 1981 óta könyvtárként működik az 1613–1617 között épített fegyvertár (*Zeughaus*), 1994-ben pedig a Herzog August Bibliothek (*HAB*) kezelésébe került az 1660 körül létesített katonai élelmiszerraktár (*Kornspeicher, Proviantboden*)⁷ is, amely már a jövő elképzeléseit szolgálja.

A hercegi könyvtárat viszonylag korán, ifjabb Ágost fejedelem halála után, megnyitották a nyilvánosság előtt, legalábbis 1666-ból maradt fenn kölcsönzésről szóló feljegyzés.⁸ Azóta a kontinens legismertebb gyűjteményei között tartják számon, 1974-től pedig – első sorban Paul Raabe professzor igazgatósága idején (1968–1992) – az európai kultúrtörténet nemzetközi kutatóközpontjává épült ki.

Mint valamiféle forgószínpadon, úgy tűnnek fel Wolfenbüttelben az európai szellemi és kulturális hagyományok iránt érdeklődő tudományok művelői, Japántól Európáig és onnan Amerikáig. Kutatómunkájuk pénzügyi és tárgyi feltételeit német és amerikai alapítványok – többek között a *Gesellschaft der Freunde der Herzog August Bibliothek* (1971), a *Dr. Günther Findel-Stiftung* (1986) és az *American Friends of the Herzog August Bibliothek* (1996) – biztosítják.

A hatalmas gyűjteményben való eligazodást a hagyományos és modern segédletek rendszere teszi lehetővé. Mire eljutunk az olvasóterembe, a kölcsönzőbe, mire működésbe hozzuk a fénymásoló berendezést vagy leadjuk a mikrofilm-megrendelést, több helyiségre kiterjedő szerzői, címszó szerinti vagy a kiadás helyére utaló katalóguson kell átküzdenünk magunkat. Ha mindezt hosszadalmas műveletnek ítéljük, igénybe vehetjük a könyvtár számítógépes nyilvántartását, az *Online Public Access Catalogue (OPAC)*-ot, amely az 1500–1850 között megje-

4 I. m. 1574.

5 Az épület ma „Lessinghaus” néven múzeum és vendégház.

6 Kisváros az Elba partján, Lüneburgtól 35 kilométerre.

7 Egyben Alsó-Szászország legnagyobb méretű faváz szerkezetű épülete (Fachwerkhäus).

8 *Németh S. K.*: i. m. 1579.

lent nyomtatványok címfelvételeinek java részét és az utóbbi 12 esztendőben katalogizált új kiadványok bibliográfiai adatait tartalmazza. Az OPAC készülékek segítségével (1997-ben tíz darab állt rendelkezésre) kapcsolatot teremthetünk Bréma, Hamburg, Mecklenburg–Előpomeránia, Szász–Anhalt, Schleswig-Holstein és Alsó-Szászország könyvtáraival is – közöttük a magyaroktól a kora újkor óta látogatott göttingeni egyetem gyűjteményével –, s a kiválasztott műveket kikölcsönözhetjük.

A tekintélyes segédlet-apparátus a kutatható témák gazdag tárházát feltételezi, amit az ösztöndíjasok szerteágazó munkái igazolnak. Itt kedvére búvárkodhat az irodalomtörténész Balassitól Lessingig, a magyarországi irodalmi jelképek európai kapcsolataitól a 16–18. századi alkalmi költészetig, vagy a bibliográfiakészítés történetétől Perzsia és Törökország megjelenítéséig a német barokk irodalomban. A történészek és a művelődéstörténet kutatóinak horizontján csakúgy feltűnik Luther és a misztika, mint a térképkészítés tudománya vagy a kora újkori földrengések hatására változó világkép, a nők 16–17. századi életkörülményei, a bábák tevékenysége, a titokzatos rózsakeresztes társaság vagy a tudományos alapon nyugvó orvoslás és Magyarország ábrázolása a kora újkori német útleírásokban. A jogtörténet művelői is elmélyedhetnek a magdeburgi városjog európai hatásáról vagy a római állameszme átvételéről szóló egykorú irodalomban. De nem távoznak üres kézzel a könyvtörténet, a színház, a zene és a festészet iránt érdeklődők sem.

Amikor lehetővé vált, hogy a tudományok egyéni művelői nemzetközi szinten részesüljenek a kifogyhatatlan tárházból, megnyílt az út a kutatócsoportok számára is. Elsőként az *Arbeitskreis für Barockforschung* alakult meg 1972-ben, azután a *Wolfenbütteler Arbeitskreis für Geschichte des Buchwesens* (1975), az *Arbeitskreis für Renaissanceforschung* (1976), majd a *Wolfenbütteler Arbeitskreis für Bibliotheksgeschichte* (1979), végül a *Wolfenbütteler Medievalistische Arbeitskreis* (1986), miközben itt talált otthonra a felvilágosodás kutatására létrejött német tudóstársaság is. A munkacsoportok feladata, hogy elősegítsék egy-egy korszak tudományterületeinek együttműködését, gondolatcseréjét, és közös programokat dolgozzanak ki. Az eredmény: rendszeresen megrendezett nemzetközi konferenciák, kerekasztal-beszélgetések, egy sor színvonalas kiadvány (periodikák, tanulmánykötetek, faksimilék) és számos látványos, de nem kevésbé tartalmas kiállítás. Mindezt szervesen egészítik ki a könyvtár katalógusai, repertóriumai, informáló folyóiratai és kiállításismertetői, továbbá a kiemelkedő kutatási eredményekből megszülető egyéni kiadványok.

A HAB egyik 1984-ben megjelent publikációja, a *Tresasures of the Herzog August Library – Trésors de la Bibliothèque Augustèenne* kísérletet tesz a könyvtár kincseinek bemutatására, ám messze nem adhat képet arról a gazdagságról, amely a gyűjtemény sajátja. Nem is tükrözheti vissza, hiszen a könyvtár mai állománya – tematikájában az antik kortól jelenünkig terjedően – mintegy 810 ezer művet foglal magában. Ennek több mint a fele – kb. 415 ezer – 1850 előtt jelent meg. Ebből 345 ezerre tehető a 15–18. századi gyűjtemény, amely a humanizmus és a felvilágosodás közötti európai szellemtörténet arzenálja. Használatát megkönnyíti a 100 ezer kötetes kézikönyvtár, a diszciplínák legfontosabb szakirodalmával, kézikönyveivel és folyóirataival.

Újabb forrásegyüttest alkotnak a különgyűjtemények a maguk 5000 ősnymtatványával, 12 ezer kéziratával (közülük 3000 középkori), 20 ezer darabból álló térképtárával, 26 ezer lapos arcképgyűjteményével, továbbá zenei és egyleveles nyomtatványaival, helyrajzaival, grafikáival. E nagyszerű együttes néhány darabja külön is említést érdemel. Az ősnymtatványok közül Gutenberg 36 soros *Bibliája* és az első német nyelven kinyomtatott, illusztrált mű, Ulrich Boner *Edelstein* című mesegyűjteménye 1461-ből, a kéziratok közül pedig Oroszlán Henrik evangéliumskönyve, amelyet Németország egyik legszebb és legrágább könyvének tartanak.

A HAB-ben a német vonatkozású könyvanyag mellett négy kultúrkör: a lengyel, a magyar, a németalföldi és a spanyol képviselője a legszámottevőbb.⁹ Első pillanatban talán meglepő a magyarok előkelő helyezése. Ám, ha megvizsgáljuk a hungarikák tematikáját és időhatárait, önmagától adódik a válasz: a Magyarország iránt megnyilvánuló felfokozott érdeklődést elsősorban a török elleni küzdelem váltotta ki: A braunschweig-wolfenbütteli hercegek közül a még nem említett idős Ágost részt vett a tizenöt éves háborúban és eljutott Győrig az észak-németországi segélyhadak kötelékében harcoló csapataival. A hadjárat dokumentumait – és a háború egyéb, a könyvtárban megtalálható irodalmi vonatkozásait – ő gyűjtötte össze. Ifjabb Ágost uralkodása idején az északnémet ezredek a Rajnai Szövetség kontingenseként érkeztek Magyarországra, és bekapcsolódtak az 1663–1664. évi hadműveletekbe. Innen eredt a fejedelem különös érdeklődése a távoli ország iránt, ezért törekedett arra, hogy szinte minden elérhető nyomtatványt – közöttük Zrínyi Miklós életére vonatkozó írásműveket – és a végvárat, a végvári küzdelmet bemutató metszetet megszerezzen. Hasonlóan cselekedett fia, Antal Ulrik is, aki az 1683–1686. évi törökellenes hadjáratokban nyújtott segítséget a szövetségeseeknek. Három évtizedes szünet után, III. Károly magyar király uralkodása idején (1711–1740) gyarapodtak tovább a wolfenbütteli hungarikák, felesége, Erzsébet Krisztina, Antal Ulrik herceg unokája révén.¹⁰ Gyűjtésükre ezúttal is a megújuló török háború (1716–1718) szolgáltatta az alkalmat, amelynek dokumentumait minden bizonnyal a bécsi Burg és a wolfenbütteli vízivár között gyakorta megforduló hírvivők és katonák továbbították.

A magyar vonatkozású könyvanyag legértékesebb darabjai kétségkívül Mátyás király kilenc corvinája – közöttük van Beatrix királyné zsolozsmáskönyve is –, amelyek ifjú Ágost herceg idején vásárlással és ajándékképpen kerültek Wolfenbüttelbe.¹¹ A később publikált művek hosszú sorából, a rangsorolás igénye nélkül csupán néhányat említünk meg, kiadásuk időrendjében haladva. Elsőként Temesvári Pelbárt ferences pap és író munkáinak 38 különböző példányát a 15–16. század fordulójáról. Azután II. Lajos király 1526-os keltetésű, a török ellen segítséget kérő, több kiadást megért levelének három darabját. Külön érdeklődésre tarthat számot a Jurisics Miklós leírása nyomán készült, ez ideig ismeretlen összefoglaló mű Köszeg 1532. évi ostromáról. Nemcsak számunkra, hanem a wolfenbütteli bibliotékának is nagy értéket képvisel az 1566-ban kinyomtatott és egyetlen példányban fennmaradt *Váradai énekeskönyv*. A magyar bibliafordítások közül itt őrzik három kiadásban Károli Gáspárét (1590), és Káldi György 1626-ban Bécsben közzétett munkáját. Ifjabb Ágost herceg hungarikumok iránti érdeklődésének köszönhető, hogy 1664-ben Wolfenbüttelbe került az a 28 magyarországi várat és megerősített várost ábrázoló akvarellgyűjtemény, amelynek fakszimiléjét a *Balassi Kiadó* adta közre 1995-ben.¹² A protestáns *Váradai énekeskönyvhöz* hasonlóan becses mű Balassi Bálint *Istenes énekeinek* 1683. évi egyetlen példányban fennmaradt pozsonyi kiadása. Nem unikális ugyan, mégsem érdektelen az 1683–1684-es magyarországi Habsburg-ellenes kuruc mozgalom röplapirodalmát egybefoglaló, Ferdinánd Albert hercegnek köszönhető kolligátumkötet.¹³ Végül egy hadmérnök munkájaként – feltehetően III. Károly környezeté-

9 I. m. 1574.

10 *Richard Reifenscheid*: Die Habsburger in Lebensbildern von Rudolf I. bis Karl I. Graz–Wien–Köln, 1990.⁴ 206., 215.

11 *Németh S. K.*: i. m. 1575. – A Herzog August Bibliothek (HAB) ezzel a corvinákat birtokló gyűjtemények sorában a negyedik helyen áll. Bemutatásukra nemrégiben vállalkoztak a könyvtár munkatársai: *Wolfgang Milde*: Die Wolfenbütteler Corvinen. Wolfenbüttel, 1995.

12 Magyarország különösen híres erődítményeinek ábrázolása. Magyar várak német szemmel 1664-ben. Ford., a jegyzeteket írta és a térképeket szerk. Varga J. János. Bp. 1995.

13 A wolfenbütteli hungarikákról részletesebben *Id. Németh S. K.*: i. m. 1573–1580.

ből – került Wolfenbüttelbe az a művészi igényű színes tollrajz, amely Savoyai Jenő herceg és Ali Damad nagyvezír péterváradai csatáját (1716) ábrázolja. (A tudomásunk szerint egyedi példányt nem a könyvtárban, hanem az ugyancsak wolfenbüttleli székhelyű *Niedersächsisches Staatsarchiv*-ben őrzik.)¹⁴

A HAB valamennyi hungarikakutatója számára nélkülözhetetlen iránytű Németh S. Katalin munkája: *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolfenbüttleli Herzog August Könyvtár katalógusa*. 1–3. Bearbeitet von S. Katalin Németh. München–New York–London–Paris, 1993. A szerző többéves munkával 2000 bibliográfiai tételt gyűjtött ki és dolgozott fel négy megközelítésben. A katalógus magában foglalja: 1. a magyar nyelvű nyomtatványokat, 2. a Magyarországon kinyomtatott műveket, 3. a magyar szerzők külföldön megjelent írásait és 4. a magyar vonatkozású külföldi munkákat. A kiadvány 11×8 cm nagyságú címlapfotót és rövidített címléírást közöl valamennyi nyomtatványról, továbbá lehetővé teszi a címlapokon szereplő nevek megkeresését a mutatók segítségével.

Már Németh S. Katalin katalógusa sejteti, hogy a *Deutsche Drucke* szinte végtelen könyvanyagában is található hungarikát. Esélyeinket növeli az a néhány éve elkezdődött gyűjtőmunka, amelyet a HAB egy munkaközösség tagjaként a Német Szövetségi Köztársaság egészére kiterjedően végez a hiányzó vagy ritka 17. századi német nyelvű nyomtatványok felderítése és megszerzése érdekében.¹⁵ Az 1680-as évek elejét érintő, csupán tájékozódó jellegű kutatás meglepő eredménnyel járt: sorra kerültek elő a magyar vonatkozású publikációk. Először egy beszámoló Esztergom 1683. évi ostromáról (Strassburg, 1683),¹⁶ azután egy prognosztikon a török várható magyarországi vereségéről és hatalmának leáldozásáról (Strassburg, 1683),¹⁷ majd az 1674–1675. évi pozsonyi prédikátor és iskolamester perben gályarabságra ítélt, de szerencsésen megmenekült Lányi György korponai rektor naplója (Lipcse, 1684).¹⁸ Végül egy hosszú, barokkos cím következett: *Kurze und wahrhe Beschreibung Der Fünff-jährigen harten Gefängnus, welche Nicolas Schmidt, Bürger und Kirschner in Dre?den, unter den Türcken, beydes zu Constantinopel, und dann auf denen Reisen, so er nach Egypten und andere Orte, als ein Slav, zu Wasser und Lande thuri müssen, erbnrmlicher Weise ein Eisen und Banden außgestanden,... (Leipzig, 1684).*¹⁹

Hogyan kerülhetett egy békés német polgár, egy drezdai szücsmester török fogságba, miként fordulhatott meg gályarabként Konstantinápolyban, Egyiptomban és „más helye-

14 Közreadta Varga J. János: Ismeretlen adalékok az 1716. évi péterváradai ütközethez. Századok 1994. 634–649. (Színes térképmelléklettel).

15 A HAB gyűjtőkörébe csak az 1601–1700 között keletkezett nyomtatott anyag tartozik, a korábbi és későbbi időszakokkal más-más németországi gyűjtemény foglalkozik, a következő felosztás szerint:

- Bayerische Staatsbibliothek München: 1450–1600
- Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen: 1701–1800
- Studenten- und Universitätsbibliothek Frankfurt am Main: 1801–1870
- Staatsbibliothek zu Berlin: 1871–1913
- Deutsche Bibliothek/Deutsche Bücherei in Frankfurt am Main und Leipzig: 1913-tól.

16 Eigentlicher Bericht Der Ernstlichen Belagerung ... Gran. Straßburg ... 1683. HAB Gm 4853 (4).

17 Prognosticon Theologicum De Interitu Turcarum, Das ist Geistliche Practica von der Türcken Niederlag und Untergang ... Straßburg ... 1683. HAB QuN 100 (18).

18 Georg Lanus: Kurze und Wahrhafte Historische Erzählung Von der grausamen und fast unerhörten Papistischen Gefängnus ... Leipzig, 1684. HAB QuN 183 (1).

19 HAB QuN 647 (1). – A cím csupán Nikolas Schmidt öt évig tartó gályarabságára utal. A valóságban további öt esztendőt töltött fogságban. Az 1684. évi kiadás egyik példánya a British Libraryben is megtalálható. Jelzete a könyvtár katalógusa szerint: 1424. a. 3.

ken”? A 138 oldal terjedelmű nyolcadrét könyvet forgatva egy lebilincselően izgalmas történetből kerekedik ki a válasz. Sőt annál jóval több, mert az események háttérében kirajzolódik az 1640–1651 közötti évek Magyarország, Erdélye és a Török Birodalom nyugati térsége a Fekete-, az Égei- és a Földközi-tenger medencéjével együtt.

Schmidt hányattatásai akkor kezdődnek, amikor ráunva az iparúzés egyhangúságára, kalandot (és pénzt) remélve az Elba menti Dessauban katonának áll (1640). Gyalogezredével Komáromba kerül, és részt vesz a végvári harcokban. Új „mesterség”-ét azonban nem sokáig gyakorolhatja, mert Tata közelében török fogságba esik. Kanizsán, majd Budán raboskodik, azután Belgrádon és Várnán keresztül Konstantinápolyba viszik. Vasra verve gályára kerül. Talán szerencséjére, mert a városban éppen a pestis szedi áldozatait. Magára ölti a gályarabok „egyenruhá”-ját, a lenváson nadrágot és a vörös sipkát, s tavasztól–őszig az evezőt húzza, télen Konstantinápolyban dolgozik rabszolgaként.

Első hajóútja 1641-ben a Fekete-tengerre és a krími tatárok földjére, az emberkereskedelméről hírhedt Kaffába viszi. Később bejárja az Égei- és a Földközi-tengert. Minden alkalommal elhalad Gallipoli kikötője, azután a hajdani Séstos és Abydos helyén emelt török erődítmények előtt, amelyek a Konstantinápolyhoz vezető vízi út, a Dardanellák déli bejáratát őrzik. Látja az Égei-tengerről az antik Trója és Ilion romjait rejtő magaslatot, majd Kis-Ázsia nyugati partvidékén a jól ismert görög szigeteket: az 1462-ben meghódított Lesbost, a kopár mészkőhegyeitől fehérülő Chiost, a pompás bortermő Samost, a János evangélista száműzetéséről ismert Patmost, a johannitáktól 1522-ben elragadott Rhodost és az Égei-tengert délről határoló, nagy kiterjedésű velencei birtokot, Kréta (Kandia) szigetét. Megszerzéséért éppen Nikolas Schmidt ötödik kényszerű utazásakor 1645-ben robbant ki a háború, amely 1669-ben a Török Birodalom győzelmével végződött.

Azután feltűnik Ciprus a Földközi-tenger keleti medencéjében; régi hódítás, még II. Szelim (1566–1574) szerezte meg 1570-ben. Onnan délnyugatra fordulva Afrika északi partvidéke rajzolódik ki: előbb a Nílus-delta nyugati végében Alexandria, az egykor gazdag kereskedőváros, majd távolabb, az antik Karthágó romjaihoz települt Tunisz, az azonos nevű török hűbéres tartomány fővárosa. Az öbölből északkeletre kihajózva csakhamar feltűnik a Földközi-tenger legnagyobb szigete, a spanyol koronához tartozó Szicília. Keleti partján a 3000 métert is meghaladó Etna emelkedik. Most éppen nyugalomban van, 1603 és 1620 között csaknem szünet nélkül működött. Onnan nyílegyenes a tengeri út az „Appennin-csizma talpa alatt” Korfuig. Egykor a korinthosiai alapítottak rajta virágzó gyarmatot, jelenleg Velence birtokolja. Moreát megkerülve a Kikládok között haladnak a hajók, majd befutnak Szaloniki tágas kikötőjébe. Fölöttük amfiteátrumszerűen emelkedik a város: körfalai a legmagasabb ponton találkoznak a citadellával, az egykori akropolisszal. Szalonikitől még egy hatalmas erőfeszítéssel átszelik az Égei-tengert, a Dardanellákat és a Márvány-tengert. Végre megérkeznek Konstantinápolyhoz, s kikötnek az Aranyszarv biztonságos öblében.

Nikolas Schmidt öt telet és öt egész esztendőt tölt a birodalom fővárosában. Gazdái ugyan nem engedik meg, hogy a gyötrelmes evezés, a spanyol és a máltai gályákkal, meg a tengeri rablókkal vívott ütközetek és a hajótörések megpróbáltatásait kipihenje, de azt sem akadályozzák meg, hogy szemügyre vegye Konstantinápolyt. Ezért írhatja le később oly részletesen erődítéseit, nevezetes épületeit, fürdőit, a város lakóit, tisztviselőit és a bazárok, kikötők színes, lüktető világát.

Új „tengeri év” kezdődött volna 1651 tavaszán, amikor ismét az evezőpadhoz láncolják hús magyar fogollyal együtt. A Galata városrész kikötőjében horgonyzó gálya őrsége azonban egy este alaposan felönt a garatra, álomba merül, s ők elvágva bilincseiket megszöknek. Átússzák az Aranyszarv-öblöt, és gyalog menekülnek tovább. Szerencsétlenségükre török

lovakba botlanak Drinápoly mellett. Újra vasra verik őket, s a város tömlöcébe kerülnek. Őröjük egy hétszer eladott, de időközben börtönőrré „előlépett” magyar rab, aki nemcsak segíti szökésüket, hanem velük tart. Ezúttal egérutat nyerne, és Bulgárián, Havasalföldön át eljutnak Erdélybe. Elkerülik a Hódoltságot, és keresztülvágnak a Fejedelemségen. Szatmár és Kassa érintésével Eperjesre mennek, ahol Schmidt két útlevelet szerez. Az okmányok méltatják érdemeit, hangsúlyozzák a császár szolgálatában elviselt megpróbáltatásait, így – most már egyedül – biztonságosabban folytathatja útját Alsó-Magyarországon át Komárom felé. Útközben megpihen rokonainál a bányavárosok szomszédságában, Rózsahegyen, majd visszatér kalandjai kezdetének színhelyére. Két hetet tölt az erősségben, azután örökre búcsút mond Magyarországnak.

Visszaemlékezéseit Michael Startzer, a császár konstantinápolyi ügyvivője – a törökországi években Schmidt pártfogója és szenvedéseinek enyhítője – rendezte sajtó alá. Utószót is írt hozzá Bécsben, 1664-ben, majd húsz évvel később Johann Christian Wohlfart kinyomtatta Lipcsében, a távoli, titokzatos világhoz vonzó kortársak okulására és „borzongására”.

Nikolas Schmidt emlékiratát – reményeink szerint – nemcsak a wolfenbütteli német nyelvű hungarikák között tarthatjuk majd számon, hanem magyar fordítását is mihamarabb átnyújthatjuk a történelmi kuriózumok iránt érdeklődő mai olvasónak.